

AKMUO IR LIGA BALTŲ IR SLAVŲ UŽKALBĖJIMUOSE

Marija ZAVJALOVA

Straipsnyje nagrinėjamas ligos sutapatinimas su akmeniu baltų ir slavų užkalbėjimuose. Tokiais atvejais tam tikros negyvosios gamtos objekto – akmens savybės pasitelkiamos kaip simbolinė priemonė ligai išgydyti, kartais gana prieštarinčiai. Pavyzdžiui, tai, kad akmuo yra negyvas, gali reikšti žmogaus sveikatą, o akmens „gyvumas“ – progresuojančią ligą. Straipsnyje išskiriamos būdingos akmens savybių opozicijos, užkalbėjimuose skirtingais būdais pasitelkiamos gydymui.

Reikšminiai žodžiai: akmens vaizdinys, (lietuvių, latvių, baltarusių, rusų) užkalbėjimai, baltų ir slavų tautosaka, semantinė opozicija.

■ Akmuo užkalbėjimuose (kaip ir apskritai tautosakoje) yra vienas iš semantiškai ypač turinčių simbolių. Slavų tautosakoje labai paplitęs vaizdinys yra akmuo Alatyris, ar Alatyrius (ru. *Алатырь*), – savotiškas pasaulio centras, kuriame dažnai vyksta pagrindinis užkalbėjimo veiksmas. Jis čia nebus nagrinėjamas, nes jau yra susilaukęs pakankamai išsamių studijų¹. Šis straipsnis skirtas kitiems atvejams – kai akmuo tapatinamas su liga ir tarsi atlieka tas pačias funkcijas.

Pabrėžtina, jog kaip ir dauguma semantiškai turinčių objektų užkalbėjimuose, akmens simbolis yra ambivalentiškas. Visų pirma šis ambivalentiškumas pasireiškia per opoziciją „gyvas / miręs“². Akmens, kaip negyvosios gamtos daikto, savybės sureikšminamos gydomuosiuose užkalbėjimuose, ir būtent akmens *negyvumas* paradoksaliai atitinka sveiko žmogaus būklę, o akmens „gyvumo“ požymiai – ligą, vedančią prie mirties. Pavyzdžiui, jeigu kraujas stovi kaip akmuo, tai reiškia, kad kraujas sustojo, liovėsi tekėjęs; ir priešingai – su judančiu akmeniu gali būti palyginta progresuojanti liga.

Akmens sąsaja su gyvumu, gyvybe aptinkama ir viduramžių medicinoje. Burchardo iš Vormso penitenciarijoje sakoma, jog „einant aplankyti ligonio, prie jo namo ieškoma akmens ir, jį atvertus, žiūrima, ar toje vietoje, kur jis gulėjo, yra koks gyvas padaras – skruzdėlė, kirminas ar muselė. Jeigu toks randamas, sakoma, kad ligonis gyvens, o jeigu po akmeniu nieko nėra, – mirs“ (Schmitz 1958: 431–432, Nr. 102; cit. pagal Арнаутова 2004: 215). Taigi gyvybė, esanti po akmeniu ir, vadinasi, su juo susijusi turėjo tiesioginį ryšį su ligonio gyvybe ir mirtimi.

1 Pavyzdžiui, Иванов, Топоров 1974; Топоров 1993; Агапкина 2005; Агапкина, Топороков 1990; Шиндин 1993; Михайлов 2017; Коробка 1908 ir kt.

2 Daugiau medžiagos apie akmens „gyvybę“ galima rasti leidinyje: Живой камень 2015.

Užkalbėjimuose galima išskirti pagrindines opozicijas, kuriose akmuo gali priklausyti abiem priešpriešos nariams ir atlikti priešingas funkcijas.

1. AKMUO KAIP VIETA:

ANT AKMENS (AKMENYJE) ESANTYS PERSONAŽAI GYDO VS. SIUNČIA LIGAS

Akmuo užkalbėjimuose gali būti tam tikrų galingų gydančių jėgų vieta (pavyzdžiui, ant akmens stovi cerkvė, sostas, ten sėdi šventieji arba kiti personažai, kurie ir susigrumia su liga). Arba akmuo gali būti vieta, į kurią pasiunčiamos piktosios dvasios ir kur jos pastoviai būna (pavyzdžiui, gyvena gyvatės bei kiti personažai, atsakingi už ligas).

Štai baltarusių užkalbėjime ant akmens sėdi mergos, stabdančios kraują arba užkalbančios „smūgi“:

На сінім моры, ва кеяне ляжыць бел камень, на тым камні сядзелі тры панны Ганны, красны шоўк маталі, кроў астанаўлялі „Мёлыноје јүроје, ванденyne³ гuli baltas akmuo, ant to akmens sėdėjo trys panos Hanos, raudoną šilką vyniojo, kraują stabdė“ (Замовы 1992: Nr. 464, ад крывацёку „nuo kraujotekio“);

На сіне моры на белым камені там сядзела чатыры сястрыцы. Яны нічога не парабляюць, толькі ўдары ўгавараюць — з касцей, з машчэй, з гарчай крыві, з жоўтай касці „Мёлыноје јүроје ant balto akmens ten sėdėjo keturios seselės. Jos nieko nedarba, tik smūgius užkalba – nuo kaulų, nuo raumenų (?), nuo karšto kraujo, nuo geltono kaulo“ (Замовы 1992: Nr. 525, ад ўдару „nuo smūgio“).

Latvių užkalbėjimuose ant akmens tiesiog susidorojama su ligomis:

3 Jūra (vandenynas) užkalbėjimuose yra būdinga akmens vieta. Tačiau tai, kaip ir akmens sąsaja su vandenimis apskritai, čia nebus nagrinėjama.

Sprūk, sprūk! Zogu, zogu! Caur sētu, caur sētas posmu, pie ruda akmeņa! Tur tevi zibens sitis pa deviņi asi iekš zemes „Spruk, spruk! Vagiū, vagiū! Per tvorā, per tvoros spragā, prie rudo akmens! Ten tave žaibas ģimuš (per) devynis sieksnius ģ žemeġ“ (Трейланд 1881: Nr. 70, nuo priepuolio);

Kāsi, tu kasi (vārdu) – (vārds) tevi kasa – divu kalnu starpā, akmens vidū (Trīsreiz teicams) „Kosuly, tu skuti (vardā) – (vardas) tave skuta – tarp dviejū kalnū, akmuo vidury [arba: akmens vidury] (triskart sakoma)“ (Трейланд 1881: Nr. 90, nuo kosulio).

Tačiau yra užkalbėjimų, kuriuose iš akmens išeina (arba ten būna) personifikuotos ligos. Vėlgi baltarusių:

На сінім моры белы камянь, з-пад белага камяня выйшли тры дзявіцы, тры сястрыцы, яны разнасiлі ўокі-пратокi, шэры глаз, зялёны глаз, чорны глаз „Mėlynoje jūroje baltas akmuo, iš po balto akmens išėjo trys mergelės, trys seselės, jos platino nužiūrėjimą, pilką akį, žalią akį, juodą akį“ (Замовы 1992: Nr. 899, ад уроку „nuo nužiūrėjimo“);

На сіням моры стаіць клетка, а ў той клетцы трыдзевяць дзвэрэй, трыдзевяць парогаў, трыдзевяць замкоў, трыдзевяць камянёў, на тых камянѣх трыдзевяць дзяцінцаў „Mėlynoje jūroje stovi narvas, o tame narve trejos devynerios durys, treji devyneri slenksčiai, trejos devynerios spynos, treji devyneri akmenys, ant tų akmenų treji devyneri priepuoliai“ (Замовы 1992: Nr. 1188, ад дзяцінцу „nuo priepuolio“).

Plg. latvių užkalbėjimus:

Ak, tu Dievs, es ieraugu Dievam jaunu karavīr'! Šķirmi veiksmi dārbiņam, sāti gausu maizitej! Visas sāpes akmeņi, – mani visa veselīb'! „Ak tu, Dieve, aš matau naują Dievo kareivį! Skirki sėkmę darbui, sočią skalsā duonai! Visi skausmai akmenin – man visa sveikata!“ (Трейланд 1881: Nr. 645, nuo visų ligų);

Trejdeviņi Pėrkoni nāca no jūras, trejdeviņas dzelzu lodes – sper to putpumu apakš akmeņa, – tas cilvēks paliek pie pirmās veselības „Treji Perkūnai atėjo nuo jūros, trejos devynerios geležies kulkos – (nu)trenk(it) tą naviką po akmeniū, – tas žmogus tepalieka sveikas kaip pirma“ (Трейланд 1881: Nr. 136, nuo naviko).

Baltarusių užkalbėjimuose ligos ne tik laikinai būna ant akmens, bet ten yra gimusios ir gyvena:

Удару, удару, гаспадару! Парадзіла цябе Ева на сінім моры, на белым камені... „Smūgi, smūgi, šeimninke! Pagimdė tave Ieva mėlynoje jūroje ant balto akmens...“ (Замовы 1992: Nr. 529, ад звіху „nuo nikstelėjimo“);

На моры, на кіяні, у ракітавым кусці, на белым камені, на Латыры-камені, там валасьнєва маці жыла-пражывала „Jūroje vandenyne, blindės krūme, ant balto akmens, ant akmens Latoryiaus, ten voties motė gyvena“ (Замовы 1992: Nr. 746, ад валасня „nuo voties“).

2. AKMENS FUNKCIJOS: PAGALBA GYDANT LIGAS VS. KENKSMINGUMAS

Kaip ant akmens (akmenyje) esantys personažai gali turėti skirtingą santykį su liga, taip ir pats akmuo gali tiek būti aktyvus pagalbininkas gydant ligas, tiek pats skleisti ligas bei tiesiog ligą įkūnyti.

Šiuo atveju daugiau pavyzdžių teikia latvių užkalbėjimai:

Melni viri, dzelzu zobi – tie gribēja (vārdu) kost; visi jūras akmentiņi nāca (vārdam) palīgā „Juodi vyrai, geležiniai dantys – jie norėjo (vardą) kąsti; visi jūros akmenėliai atėjo (vardui) pagalbon“ (Трейланд 1881: Nr. 58, nuo priepuolio);

Trejdeviņi jūras ūdeņi, trejdeviņi jūras akmeņi – Dievs Tēvs... – izplūkā, izspārda šo svētu rozi, šo svētu no (vārda) miesām, no viņa kauliem (Trīsreiz teicams) „Treji devyneri jūros vandenys, treji devyneri jūros akmenys – Dieve Tēve... – išrauna, išspardo šią šventą rožę, šią šventą iš (vardo) kūno, iš jo kaulų (triskart sakoma)“ (Трейланд 1881: Nr. 150, nuo rožės).

Lietuvių užkalbėjimuose akmuo tokiu atveju yra ne aktyvus veikėjas, o priemonė:

Valiuli dievuli, kraują suturėk, dūšios iš kūno nevaryk, kad su krauju nebėgtų, kūno vieno nepalikty. Per kietą akmenėlį, par aukštą qžuotėlį, Valiuli dievuli, kraują įsakau, kraują gyslose sulaikau (LTR 3205 (104); LTs: 899, Nr. 9311; Krėvė-Mickevičius 1926: 504, Nr. II; Rudnios k., Marcinkonių apyl., Varėnos r.)⁴;

4 Lietuvių užkalbėjimai čia ir toliau pateikiami iš tų šaltinių, iš kurių jie straipsnio autorės buvo surinkti 1996–1998 metais. Vėliau išėjusiu ir dabar jau plačiau skaitytajoms žinomu Daivos Vaitkevičienės sudarytu užkalbėjimų rinkiniu (Vaitkevičienė 2008) čia nesinaudojama dėl sudėtingos jo struktūros, gerokai apsunkinančios galimybę rasti norimą tekstą.

Laukagalio akmuo (Kaišiadorių r.). Tai padavimais apipinta viena žymiausių Lietuvos šventviečių. Ant akmens išliko daugiau kaip prieš 3000 metų iškaltos duobutės, kurių išsidėstymas primena Grįžulo Ratų žvaigždyną; pietinėje pusėje -- aukojimo stalelis su latakais, vedančiais žemyn, kur būta ugniaviečių. 2019 m. Vykinto Vaitkevičiaus nuotrauka.

*An kryžious Kristus karojo, Jo Šventų šone-
lį ronijo, kroujų pralėjo. Dzevulis žodelį tarė,
šventų kroujų sulaikė. Valiolio Dzevolio, per
Dougio akmenėlį, per Bubį ūžuolėlį, tavų prašou,
tau insakou – žodžį tark, kro[u]jų sulaikykyk, kad
iš NN gyslų nebėgtų, dūšios iš kūno neviliotų.
Išviliok geriou dūšių iš to medžio, kuris padziū-
vo, išlaisk kroujų iš tos žolės, kurių dalgė pakirto
(Krėvė-Mickevičius 1926: 504, Nr. III; Perlo-
ja, Alytaus apskr.);*

*Kaulelis, iššokęs iš savo vietos, atgal kaulą į savo
vietą, kur Dievs tave sutvėręs. Ai Jėzau, ai Jėzau!
Aš ištraukiu visus skausmus per erškėčių karū-
ną, per dagilių krūmą, aš traukiu visus skaus-
mus per akmenę. Teslūgsta tynys, tevėstie karš-
tis. Aš noriu gelbėt NN prie pirmos sveikatos
(Balys 1938: 73, Nr. 479; LTA 1208 B (560);
Gruzdžiai, Joniškio apyl., Joniškio r.).*

Plg. latvių:

*Cērtu kārkliņu, cērtu kārkliņu, cērtu kārkliņu –
izauga liepiņa caur ozola saknēm. Laj atzel tā
cilvēka miesiņas kā liepas lapiņas, laj izņīkst tūs-
kas pumpums, – akmens vārdā „Kertu karklelī,
kertu karklelī, kertu karklelī – išaugo liepelė
per ažuolo šaknis. Lai atželia to žmogaus kūnas
kaip liepos lapeliai, lai išnyksta vandenės na-
vikas, – akmens vardu“ (Трейланд 1881: Nr.
142, nuo vandenės).*

Gali būti, kad užkalbėjimai, kuriuose akme-
nys padeda išgydyti ligonį, mena tam tikras ap-
eigas naudojant akmenis. Plg. rusų nužiūrėjimo
gydymą akmeniu:

*Если ребенок заболел, берут три камешка:
из бани, с улицы и из дому, берут, какой по-
падется, не выбирая. На камни загадывают:
один от озыка (оговаривают), другой – от
худого глаза, третий – от хитрого языка.
Кладут в какую-нибудь посудину и нагре-
вают. Если зашумит какой-нибудь камень,
значит, от озыка или от хитрого языка. Той
водой окачивают ребенка „Jeigu vaikas suser-
ga, ima tris akmenukas: iš pirties, nuo gatvės
ir iš namų, ima pirmą papuolusį, nesirenkant.
Akmenis apžada: vienas – nuo apkalbų, kitas –
nuo blogos akies, trečias – nuo gudraus liežu-
vio. Deda juos į kokią nors indą ir kaitina. Jeigu
kuris nors akmuo pradės ūžti, reiškia, nuo ap-
kalbų arba nuo gudraus liežuvio. Tuo vande-
niu aplieja vaiką“ (TPM: Nr. 325).*

3. AKMENS SAVYBĖS: NEJUDAMAS VS. JUDAMAS

Tapatinant ligą su akmeniu, su juo gali būti paly-
ginama serganti kūno dalis arba organas, liaudies
tradicijoje dažnai patys laikyti ligos šaltiniu. Tokiu
atveju iškyla opozicija „nejudamas vs. judamas“.

Paprastai akmuo yra nejudamas ir kaip tik
dėl to prilyginamas ligai, siekiant jos nejudamu-
mo (kad ji neprogresuotų, nustotų). Antai lietu-
vių užkalbėjime nuo voties:

*Šventa Pana Marija šiaukiames mes in tavo
šventu loskeli. Ratavoji visų sviety, ratavok mani
jaunų griešnykj, apguldyk vocį kunigį kaltunų.
Kaip guli akmenelis ant daiktelio ant vietelės,*

kad taip gulėtų vocis, kunigė, kaltunas nepaskelt. Ir tos dušėlės, katros numirė vocu, kunige kaltunu pamačnos butų. Sveika Marija (Mansikka 1929: Nr. 157).

Tačiau esama atveju, kai akmuo juda, ir tada kaip tik jo judėjimas prilyginamas ligos pasitraukimui, kaip lietuvių užkalbėjime nuo gumbo:

...Kaip akmuo undenin, taip gumbas zetyņ... (Mansikka 1929: Nr. 154).

Plg. rusų užkalbėjimą, kuriame akmuo tuo pat metu ir guli, ir neguli ant vandens:

*На синю мору камешек лежыць,
На камене пивень стаць.
Як етаму каменю на синю мору не лежыць,
И пивеню на камене не стояць,
Так у раба Божего Ивана прыпадку не бываць.*

„Ant mėlynos jūros akmenėlis guli,
Ant akmens gaidys stovi.
Kaip tam akmeniui ant jūros negulėti,
Ir gaidžiui ant akmens nestovėti,
Taip priepuoliui neištikti Dievo tarno Ivano.“
(ПЗ: Nr. 432, *от припадков (эпилепсии)* „nuo epilepsijos“)

4. AKMENS SAVYBĖS: NEKINTAMAS VS. KINTAMAS

Su akmens nejudamumu susijęs jo nekintamumas, kuris vėlgi pasitelkiamas kaip palyginimas negalavimui sustabdyti, kaip lietuvių užkalbėjime nuo kraujotekio:

Kaip šventas Jonas krikštino Poną Jėzusį an Ardono, ant to česo susto vandenai; tegul sustoja šito žmogaus kraujas akmeniu (Mansikka 1929: Nr. 32).

Kita vertus, ligos kitimas gali būti „perkeltas“ nuo ligonio kūno akmeniui, linkint, „kad vietoj ligonio kūno dėl ligos keistųsi akmuo“, kaip latvių užkalbėjimuose:

Pumst ūdenim, pumst akmenim starp visām sētām, – laj tam cilvēkam nepumst, laj paliek tik mīkst, ka zīda diegs, ka vilnas sproga! „Tegu tinsta vandeniui, tegu tinsta akmeniui tarp visų tvorų, – tegul tam žmogui netinsta, tegul lieka taip minkšta kaip šilko siūlas, kaip vilnos sruoga“ (Трейланд 1881: Nr. 137, nuo voties);

...Akmens pamst ugunskurā, lopiņa miesa vien перамст! „Akmuo (tegul) tinsta ugniakure, gyvulio kūnas (tegul) tik netinsta!“ (Трейланд 1881: Nr. 398, nuo gyvatės).

Čekų užkalbėjimuose labai paplitęs motyvas „neauk, liga, kaip neauga akmuo nuo Kristaus gimimo“, antai užkalbėjime nuo dedervinės:

Lišej znamení přestaň růsti, jak přestalo růsti kamení vot Syna Božího narození až do Božího stoupení „Dedervine, žyme, nustok augsi, kaip nustojo augti akmuo nuo Dievo Sūnaus gimimo iki Dievo įžengimo (į dangų)“ (Вельмезова 2004: Nr. 82).

Lenkų užkalbėjime liga turi sunykti taip, kaip sunyksta, susitraukia akmuo:

*Jak ten kamień zwięźnie, zmaleje,
I nie zna, gdzie się podzieje,
Tak żeby to zmalalo
I nie znać gdzie się podziało.*

„Kaip šis akmuo susitraukė, sumažėjo, ir nežinia, kur pasidėjo, taip kad *tai* sumažėtų ir nežinia, kur pasidėtų.“
(Biegeleisen 1929: 52, nuo spuogų pažandėje)

5. AKMENS VEIKIMAS: PASYVUMAS VS. AKTYVUMAS

Akivaizdu, kad lyginant ligą su akmeniu aktualus yra jo pasyvumas: kaip pasyvus yra akmuo, tokia turi būti ir liga. Pavyzdžiui, baltarusių užkalbėjime:

На сінім моры белы камень ляжыць, ён травою не зарастаець і расою не западаець, траўкі не з'ядаець, расы не співаець; разбі эту боль на том камяні, каб іна не балела і не шумела і ня 'трыгалась „Ant mėlynos jūros baltas akmuo guli, žole neapauga ir neaprasoja, žolelės nesuėda, rasos neišgeria; sudaužyk šitą skausmą ant to akmens, kad jis neskaudėtų ir nesmilkčiotų ir nekrutėtų“ (Замовы 1992: Nr. 1226, *ад болі* „nuo skausmo“).

Rusų užkalbėjime nuo voties:

Как в стене сук не растет, камень не цветет, так бы у раба Божья (имя) прыц (веред, чирей) не увел и не рос „Kaip sienoje šaka neauga, akmuo nežydi, kad taip Dievo tarnui (vardas) spuogas (votis) nežydėtų ir neaugtų“ (PЗ3: Nr. 1852).

Tačiau akmuo gali pasireikšti ir aktyviai – kaip kovojantis su liga kitų akmenų ar stichijų pavidalu, kaip rusų užkalbėjime:

*...На синем море
Лежыць синие камени.
Камень камня пубивае,
А у такого-такого боль-пухлину зганяе*

„Ant mėlynos jūros
Guli mėlyni akmenys.
Akmuo akmenį užmuša,
O tokiam ir tokiam skausmą-tinimą išvaro“
(P3: Nr. 365, *от пухлины* „nuo patinimo“).

Latvių užkalbėjime nuo „kerų“:

Jūras kuīli, mālu trauki, –
Kas tās putas riņķi griež;
Dzelza vīri ceļu brauca,
Akmiņam mājas prasa;
Akmins mājas nedeva, –
Pras' smalkam tēraudam.
Ūdens gāja ar akmeni
Svētu ritu kapāties:
Ūdens cirta akmeņam,
Akmens galvu purināja.

„Jūros kuiliai, molio indai, –
Štai kas putas sukte suka;
Geležiniai vyrai keliu važiavo,
Akmens namų prašė;
Akmuo namų nedavė, –
Prašykit plono plieno.
Vanduo ėjo su akmeniu
Šventą rytą kapotis:
Vanduo kirto akmeniui,
Akmuo galvą tik papurtė.“
(Трейланд 1881: Nr. 663)

6. AKMENS ATRIBUTAI: JŲ TURĖJIMAS VS. NETURĖJIMAS

Be abejo, labiausiai paplitusios užkalbėjimuose apofatinės formulės, pažyminčios, kad akmuo neturi kokių nors atributų, kurie galėtų liudyti jo vitališkumą (pavyzdžiui, kraujo, širdies, gyslų, vaisių, žolės)⁵:

Pavyzdžiui, rusų užkalbėjimuose nuo voties, kraujo:

Ни от камня – плоду, чирью нет плоду
„Nei iš akmens vaisiaus, (ir) votis neturi vaisiaus“ (P33: Nr. 1870);

Как у камня ни жилоч, ни сердца, ни биения не бывает, так у раба Божия (имя) кровь истекла, перестала „Kaip akmuo neturi nei gyslų, nei širdies, nei plakimo, taip Dievo tarnui (vardas) kraujas ištekėjo, nustojo“ (P33: Nr. 1605);

Идет Антихрист с синя моря, несет Антихрист серый камень, у серого камня нет ни раны, ни крови, ни синей синевицы „Eina Antikristas nuo mėlynos jūros, neša Antik-

5 Apie lietuvių užkalbėjimuose paplitusias apofatines formules, kuriose minimas akmuo, daugiau žr. Завьялова 2009.

ristas pilką akmenį, pilkas akmuo neturi nei žaizdos, nei kraujo, nei mėlynos mėlynės“ (P33: Nr. 1637);

<...> *От камня трава не растет, так у рабы Божьей (имя) и вереда нет* „<...> Nuo akmens žolė neauga, taip Dievo tarnaitėi (vardas) ir voties nėra“ (P33: Nr. 1880).

Tačiau retais atvejais žolė ir samanės ant akmens kaip tik gali būti palyginamos su liga, ir pažymima, kad jos ant akmens vis dėlto auga:

<...> *В синем море есть серый камень, под этим серым камнем есть белая рыба щука. У щуки зубы медны, глаза оловянные. Спивает-съедает с серого камня мох и траву. Съедай и спивай с рабы Божьей Нади всю худобу, уроки, призоры* „<...> Mėlynoje jūroje yra pilkas akmuo, po tuo pilku akmeniu yra balta žuvis lydeka. Lydekos dantys variniai, akys alavinės. Sugeria-suėda nuo pilko akmens samanės ir žolę. Suėsk ir sugerk nuo Dievo tarnaitės Nadios visą liesumą, nužiūrėjimus“ (P3: Nr. 289, *от крика и бессонницы, то же – от сглаза* „nuo klyksmų ir nemigos, taip pat nuo nužiūrėjimo“).

Įdomus ir lietuvių užkalbėjimas nuo gyvatės, kuriame teigiama, jog akmenyje slupi ugnis⁶:

<...> *Айк, пасімк саво гывоңі, аба аш аину лаукаң, паймсиу іш акменіа вуғніес, іш гайдзіа крауја; аш нувеісіу балон, жувоусун, аздексиу сұпувусіас каладес* (Balys 1938: 448).

Plg. rusų užkalbėjimą nuo voties:

От камня нет пламени, от железа крови нет, от грубости (?) плоду нет, а безымянному персту имени нет, а тебе чирью-вереду места нет „Nuo akmens nėra liepsnos, nuo geležies nėra kraujo, nuo grubumo (?) nėra vaisiaus, o bevardis pirštas neturi vardo, o tau, votie, nėra vietos“ (P33: Nr. 1883).

7. NEBYLUS VS. SKAMBANTIS AKMUO

Lietuvių užkalbėjime nuo rožės pabrėžiamas akmens nebylumas:

Каип гули акменелис užnėmęs mariose,
Ка теп užnemt mano rožė!
(LTR 6467(384))

6 Akmens ir ugnies sąsajos, akmenyje paslėpta ugnis, iš akmens išgaunama ugnis – irgi labai plati atskira tema, kuri, kaip akmens sąsajos su vandeniu, čia nebus nagrinėjama.

Tačiau viename senovės indų užkalbėjime „prieš kerus – su žole“ („Atharvaveda“ II.4.18) akmuo trata, ar pokši:

Jeigu kas, namie padaręs pikta,
Nori juo užmušti kita,
Tada šis (kerėjimas) sudeginamas –
Garsiai pošėdami sproginėja daug akmenų.
(Pagal rusiškąjį Tatjanos Jelizarenkovos vertimą)

Palyginimui – įdomi latvių daina, kurioje akmuo irgi plyšta, skyla, arba sprogsta, skleisdamas garsą, skambėdamas:

*Es, karā aiziedams (noiedams),
Sirdi slēdzu akmenī.
Aust gaismiņa, lec saulīte,
Plīst akmens skanedams.*

„Aš, į karą išeidamas,
Širdį užrakinu akmenų.
Aušta švieselė, teka saulelė,
Plyšta akmuo skambėdamas.“
(BDS: Nr. 31995-0)

Taigi turime dar vieną opoziciją.

8. SKILĖS VS. VIENTISAS (SVEIKAS) AKMUO

Kai akmuo tapatinamas su liga, dažnai, norint su-naikinti ligą, tą akmenį reikia perkelti ar suskaldyti. Pavyzdžiui, baltarusių užkalbėjimuose:

Было ў бацькі трыдзевяць сыны. Ішлі яны вуліцаю, найшлі яны белы камень, той камень секці-рубаци і з сярэдзіны боль уганяці
„Turėjo tėvas trejus devynerus sūnus. Ėjo jie gatve, rado jie baltą akmenį, [ėmė] tą akmenį skaldyti, kapoti ir iš vidurio skausmą vargyti“ (Zamovy 1992: Nr. 1246, *ad bolю* „nuo skausmo“);

Ішлі тры браты, тры Кандраты, няслі па тапару сіні камень рассякаць, рабу божаму Мікалаю крыві не пускаць
„Ėjo trys broliai, trys Kondratai, nešėsi po kirvį mėlynam akmeniui skaldyti, Dievo tarnui Mikalojui kraujo neleisti“ (Zamovy 1992: Nr. 474, *zamaўляць кроў* „kraujui užkalbėti“).

Latvių užkalbėjime:

...Dieva māte iet par jūru, labā rokā zelta krustu vicinādama; jūru sit, melns akmens – tur viņa (vārda) trīsdeviņas nelaimes
„Dievo motina eina per jūrą, dešinėje rankoje aukso kryžiumi mojuodama; jūrą plaka, juodas akmuo –

ten jo (vardo) trejos devyneros nelaimės“ (Трейланд 1881: Nr. 113, nuo fliuso – pūlinio danties uždegimo).

Rusų užkalbėjime nuo kraujo:

...В чистом поле Сам Иисус Христос ездит на белом коне и сечет руду и камень, и из этого камня нет ни руды, ни крови. У раба Божия (имя) нет ни крови, ни руды
„Lygiame lauke Pats Jėzus Kristus joja ant balto žirgo ir karoja rūdą ir akmenį, ir iš to akmens nėra nei rūdos, nei kraujo. Dievo tarnas (vardas) neturi nei kraujo, nei rūdos“ (P33: Nr. 53)⁷.

Vladimiro Kliauso duomenimis, rytų slavų užkalbėjimų tradicijoje gana paplitę motyvai, kai akmuo skyla nuo pieno lašų, gyvatės nuodų, putų. Pavyzdžiui: „Skrenda paukštis, ant akmens užtykšta pienas, akmuo skyla“ (nuo nužiūrėjimo, Кляус 1997: 211). Akmenį (su)trupinti gali ir pats paukštis: „Jūroje akmuo, ant jo tupi erelis ir drasko akmenį“ (nuo voties, ten pat).

Tačiau yra tekstų, kuriuose liga *ant akmens sudūžta, sutrupa, suyra*, o akmuo tokiu atveju lieka sveikas. Baltarusių užkalbėjimuose:

Я цябе пасылаю з буйнай галавы, з касьцеў, з машчэй на мхі, на балоты, на быстрыя рэкі. Там ляжыць белы камень. Ударся ты аб еты камень і рассяпся на мелкія частачкі
„Aš tave siunčiu nuo ūmios galvos, nuo kaulų, nuo raumenų į samanas, į balas, į greitąsias upes. Ten guli baltas akmuo. Atsitrenk tu į tą akmenį ir pažirk į smulkias šukeles“ (Zamovy 1992: Nr. 670, *ad скульпы* „nuo sutinimo“);

На моры, на кіяне ляжаў бел камень, ляцела жаба, валілась жаба, ударылась жаба аб востры камень, разбілась жаба на мелкія часьці, на макавы зёрна, а штоб і ў раба (імя) разбілась жаба на мелкія часьці, на макавы зёрна па маему слову, вавекі
„Jūroje vandenyne gulėjo baltas akmuo, skrido rupūžė, krito rupūžė, trenkėsi rupūžė į aštrų akmenį, sudužo rupūžė į smulkias dalis, į aguonos grūdėlius, ir kad (Dievo) tarnui (vardas) rupūžė sudužtų į smulkias dalis, į aguonos grūdėlius pagal mano žodį, per amžius“ (Zamovy 1992: Nr. 1248, *ad хваробы горла* „nuo gerklės ligos“).

Ligos suirimo ant akmens motyvas pasitaiko ir latvių užkalbėjimuose:

Крамп акмени, крамп акмени! Es tev likšu uz akmeni, sitišu trejdeviņos gabalos!
„Griebk ak-

⁷ Pažymėtina, jog rusų tarmėse *pyda* savaime gali reikšti ne tik rūdą, bet ir kraują. *Red. past.*

Mūšos tyrelio akmuo (Joniškio r.). Pastaraisiais metais tyrėjų surasta šventvietė prie Mūšos ištakų. Ant akmens šono iškalto duobutės, viršuje -- paslaptingi ženklai. Pirmasis šią vietą dar XX a. pradžioje aprašė Matas Slančiauskas. 2015 m. Vykinto Vaitkevičiaus nuotrauka.

menį, griebk akmenį! Aš tave padėsiu ant akmens, sudaužysiu į trejus devynerius gabalus!“ (Трейланд 1881: Nr. 303, „nuo traukulių“)

Įdomi palyginti senovės germanų vadinaimo „Paryžietiškojo užkalbėjimo nuo epilepsijos“ pradžia (remiantis Tatjanos Toporovos vertimu į rusų kalbą):

*Pariser Spruch gegen Fallsucht:
Doner dutigo dietewigo!
Dô quam des tiufeles sun uf Adames bruggon
unte scîtetâ einen stein ce wite.*

„Paryžietiškas užkalbėjimas nuo epilepsijos: Doneri maloningasis, amžinas tautai! Tada atėjo velnio sūnus ant Adomo tilto ir suskaldė akmenį į šipulius.“ (Топорова 1996: 135–136)

T. Toporova pabrėžia šio motyvo eschatologinį atspalvį, žymų, pavyzdžiui, ir rusų priežodyje *мир зинет, камень треснет* „pasaulis prasiškis (prasižios), akmuo skils“ (Даль 1989: 513). Prisiminkime ir aukščiau pateiktą latvių dainą, kurioje skyla akmuo su „užrakinta“ jame karan išvykusio kario širdimi. Prieiname išvadą, kad akmens skilimas yra susijęs su pasaulio pabaiga, mirtimi, tačiau užkalbėjimų pasaulyje tai vėlgi paradoksas: akmens „mirtis“ (skilimas, dužimas, sutrupėjimas) reiškia ligos ar kerų pabaigą (kaip aukščiau pateiktame senovės indų užkalbėjime), o kartu – atgautą sveikatą, išgijimą, atgijimą.

9. IŠVADA

Iš pateiktos analizės matyti, kad akmens skilimas dažniau minimas užkalbėjimuose nuo rimtesnių ligų, o lengvesnės dažniau pačios sudūžta į akmenį, ir šiuo atveju išgijimas asocijuojasi su akmens tvirtumu. Žr. aukščiau pateiktus užkalbėjimus nuo priepuolių (traukulių, epilepsijos) su skylančio akmens vaizdiniu. Šių ligų (kaip ir nužiūrėjimo, išgąščio) kilmė liaudies buvo priskiriama nelabajai dvasiai. Galbūt dėl to vienintelis būdas išsivaduoti nuo ligos buvo sunaikinti jos priežastį – akmenį.

Akmens ambivalentiškumas opozicijoje „gyvybė / mirtis“ („sveikata / liga“) gali būti susijęs su archetipiniu akmens kaip psichinės savasties simboliu. Pasak Karlo Gustavo Jungo, „nors žmogus neturi nieko bendra su akmeniu, giliausias žmogaus psichikos centras keistu ir savitu būdu yra į jį panašus (matyt, todėl, kad akmuo simbolizuoja gryną būtį, maksimaliai nutolusią nuo emocijų, jausmų, fantazijų ir nepaliaujamai naršančios savimones). Šia prasme akmuo tarsi perteikia paprasčiausią ir tuo pat metu giliausią amžinybės pojūtį, būdingą toms akimirkoms, kai žmogus jaučiasi nemirtingas ir nekintamas“ (Юнг 1997: 206–207).

Gal kaip tik dėl to akmuo toks svarbus užkalbėjimuose: akmens skaldymas, siekiant atsikratyti liga, būtų analogiškas pastangai atskleisti jos šaknis žmogaus sielos gelmėse, taigi – psichikos

analizei, *psichoanalizei*, kuri irgi savotiškai „suskaldo“ sąmonę į jos funkcinius dėmenis, taip siekiant užčiuopti bei pašalinti atitinkamų sutrikimų priežastis.

ŠALTINIAI IR LITERATŪRA

- BDS = *Krišjāna Barona Dainu skapis*: <<http://www.dainu-skapis.lv>>.
- Biegeleisen 1929 – Biegeleisen H. *Lecznictwo ludu polskiego*. Kraków, 1929.
- Krėvė-Mickevičius 1926 = Burtai ir prietarai, Prof. Krėvės Mickevičiaus rinkti Marcinkonių, Ratnyčios, Merkinės, Perlojos ir Nedzingės parapijų įvairiose vietose. // *Tauta ir žodis*, IV. Kaunas, 1926.
- LTR = Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto Lietuvių tautosakos rankraštynas.
- LTs V = *Lietuvių tautosaka*, V: *Smulkioji tautosaka, žaidimai ir šokiai*. Medžiagą paruošė K. Grigas. Vilnius: Mintis, 1968.
- Mansikka 1929 = Viljo Mansikka. *Litauische Zaubersprüche*. Helsinki, 1929.
- Schmitz 1958 = *Die Bussbücher und Bussdisziplin der Kirche*, II. Herausgeber H. J. Schmitz. Graz, 1958.
- Balys 1938 = Vilniaus krašto lietuvių tautosaka. Spaudai parengė Dr. J. Balys. // *Tautosakos darbai*, IV. Kaunas, 1938.
- Vaitkevičienė 2008 = *Lietuvių užkalbėjimai: gydymo formulės*. Sudarė, parengė ir įvadą parašė Daiva Vaitkevičienė. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2008.
- Агапкина 2005 = Татьяна Алексеевна Агапкина. Сюжетный состав восточнославянских заговоров (мотив мифологического центра). // *Заговорный текст: генезис и структура*. Москва, 2005.
- Агапкина, Топорков 1990 = Татьяна Алексеевна Агапкина, Андрей Львович Топорков. К реконструкции праславянских заговоров. // *Фольклор и этнография: Проблемы реконструкции фактов традиционной культуры*. Ленинград, 1990.
- Арнаутова 2004 = Юлия Евгеньевна Арнаутова. *Колдуны и святые. Антропология болезни в Средние века*. Санкт-Петербург, 2004.
- Атхарваведа = *Атхарваведа (Шаунака)*, I: *Книги I–VII*. Перевод с вед. яз., вступ. ст., комм. и прилож. Т. Я. Елизаренковой. Москва, 2005.
- Вельмезова 2004 = Екатерина Валерьевна Вельмезова. *Чешские заговоры: Исследования и тексты*. Москва, 2004.
- Даль 1989 = Владимир Даль. *Пословицы русского народа*. Москва, 1989.
- Живой камень = *Живой камень: От природы к культуре*. Москва, 2015.
- Завьялова 2009 = Мария Вячеславовна Завьялова. Kādas arofātiskas formulas refleksi baltu-slāvu telpā. Рефлексы одной апофатической формулы в балто-славянском пространстве. // *Baltu un slāvu kultūrkontakti. Rakstu krājums. Балто-славянские культурные связи*. Составитель и ответственный редактор Я. Курсите. Rīga, 2009.
- Завьялова 2018 = Мария Вячеславовна Завьялова. Танец маленького паука: между ритуалом и болезнью. // *Традиционная культура: Научный альманах*, том 19, № 3, 2018.
- Замовы 1992 = *Замовы*. Укладанне, сістэматызацыя тэкстаў, уступны артыкул і каментарыі Г. А. Барташэвіч. Мінск, 1992.
- Иванов, Топоров 1974 = Вячеслав Всеволодович Иванов, Владимир Николаевич Топоров. *Исследования в области славянских древностей*. Москва, 1974.
- Кляус 1997 = Владимир Леонидович Кляус. *Указатель сюжетов и сюжетных ситуаций заговорных текстов восточных и южных славян*. Москва, 1997.
- Коробка 1908 = Николай Иванович Коробка. «Камень на море» и камень алатырь. // *Живая старина*, 1908, № 4.
- Михайлов 2017 = Николай Александрович Михайлов. К возможности реконструкции фрагментов славянской космогонии / космологии на материале заговоров. // *Н. Михайлов. История славянской мифологии в XX веке*. Москва, 2017.
- ПЗ = *Полесские заговоры (в записях 1970–1990-х гг.)*. Сост., подгот. текстов и комм. Т. А. Агапкиной, Е. Л. Левкиевской, А. Л. Топоркова. Москва, 2003.
- РЗ = *Русские заговоры*. Сост., предисл, примеч. Н. И. Савушкиной. Москва, 1993.
- РЗЗ = *Русские заговоры и заклинания: Материалы фольклорных экспедиций 1953–1993 гг.* Под ред. профессора В. П. Аникина. Москва, 1998.
- Топоров 1993 = Владимир Николаевич Топоров. Об индоевропейской заговорной традиции (избранные главы). // *Исследования в области балто-славянской духовной культуры: Заговор*. Москва, 1993.
- Топорова 1996 = Татьяна Владимировна Топорова. *Язык и стиль древнегерманских заговоров*. Москва, 1996.
- Трейланд 1881 = *Известия императорского общества любителей естествознания, антропологии и этнографии*, XI: *Труды этнографического отдела*, VI: *Материалы по этнографии латышского племени*. Под ред. О. Я. Трейланд (Бривземниекс). Москва, 1881.
- ТРМ = *Традиционная русская магия в записях конца XX века*. Санкт-Петербург, 1993.
- Шиндин 1993 = Сергей Геннадиевич Шиндин. Пространственная организация русского заговорного универсума: образ центра мира. // *Исследования в области балто-славянской духовной культуры: Заговор*. Москва, 1993.
- Юнг 1997 = Карл Густав Юнг, Мария-Луиза фон Франс и др. *Человек и его символы*. Москва, 1997.

THE STONE AND THE DISEASE IN BALTIC AND SLAVIC SPELLS

Maria ZAVYALOVA

The article examines the motive associated with the identification of stone and disease in Balto-Slavic spells. The properties of the stone as an object of inanimate nature are emphasised in spells with the aim of curing the patient, and it is the lifelessness of the stone that paradoxically serves as an image of a healthy person, and the signs of the stones “life” are associated with the progression of the disease leading to death. This paradox, apparently, is reflected in the contradictory roles of the stone in the spells. The stones ambivalence, its opposite roles in spells, are considered in the context of semantic oppositions: *aid in healing* vs. *harmfulness*; *immobility* vs. *motion*; *immutability* vs. *variability*; *passivity* vs. *activity*; *absence* vs. *presence of attributes*; *dumbness* vs. *sounding*; *cleavage* vs. *integrity of the stone*. The last opposition refers to the eschatological motives of the “main myth”; however, in the picture of the world of spells, paradoxically, the death of a stone (its splitting) is associated with the cessation of the disease, deliverance from witchcraft, return to health and life.